

Əxbarilik: Səfəvilər dövründə mötədil və mütəşəddid (qatı) əxbarilər

Məhəmməd Məmmədov

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun
“İslamşünaslıq” ixtisası üzrə magistrantı
Bakı, Azərbaycan
mehemmed2452@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0000-4283-0481>

Daxilolma tarixi: 03.10.2022

Nəşrə təsdiq tarixi: 24.02.2023

Xülasə

Məqalə qədim və müasir mənbələrdən istifadə edilərək qələmə alınıb. Məqalənin yazılma məqsədi əxbariliyi və onun Səfəvilər dövləti zamanındakı mötədil və qatı mövqeyə sahib olan nümayəndələrindən bəzilərinin tədqiq edilməsidir. Bu mövzuda məlumatların azlığı mövzunun tədqiqində olan elmi yenilikdir. İslamın düşüncə məktəblərindən biri olan əxbarilik hicrətin IV əsrində – İmam Mehдинin (ə) böyük qeybət dövründə formalaşmış və bir neçə mərhələ keçdikdən sonra, hicrətin X-XI əsrlərində sistemləşmişdir. Əxbarilər daha çox hədisə (əxbara) önəm verdikləri üçün “Əxbari” olaraq adlandırılmışlar. İlk əxbarilər, əsasən, Şeyx Saduq – əl-əvvəl, Şeyx Saduq – əs-sani və Şeyx Küleyni sayılırlar. Onlar əxbari mövqeyinə və bəzi fərqli fikirlərə sahib olmaqla yanaşı, şüenin önəmli mənbə kitablarından bəzilərinə qələmə almışlar. İlk əxbarilərdən bir müddət sonra bu düşüncə məktəbi zəifləmiş, beləliklə, yerini “üsulilik” adlandırılan və əxbariliyin tam əksi olan düşüncə məktəbinə vermişdir. Üsuli düşüncə istiqaməti Azərbaycanda Səfəvilər dövləti hakimiyyətdə olduğu dövrdən başlayaraq, Məhəmməd Əmin əl-Əstərabadinin ortaya çıxması, əxbariliyi sistemləşdirərək bu düşüncə məktəbinin yenidən alimlər arasında yayılmasına və hakim olmasına gətirib-çıxarınca yadək davam etmişdir. Əstərabadi “Fəvaidul-mədəniyyə” əsərində əxbariliyi sistemləşdirmişdir. Bu əsər əxbarilərin əsas kitablarından birinə çevrilmişdir. Əstərabadi ilə yenidən hakim olan əxbari düşüncəyə malik alimlərdən bəziləri ilk əxbarilərdən fərqli olaraq qəti mövqə tutmuş və üsuli alimlərlə sərt mübahisələr yaşamışlar. Bununla yanaşı, Səfəvilər dövründə yenidən sistemləşən əxbarili-

yin Əstərabadidən sonrakı nümayəndələrinin çoxu mötədil yol izləmişdir. Onlardan ən məşhurları isə – Əllamə Məhəmməd Baqir əl-Məclisi və Şeyx əl-Hürr əl-Amili olmuşlar. Əstərabadidən fərqli olaraq bu şəxslərin üsuli-üləma ilə münasibətləri bir qədər yumşaq idi. Bununla yanaşı, üsuli alimlərini tənqid etməkdən və onlara qarşı dəlil gətirməkdən də geri qalmırdılar. Əstərabadidən sonra, onun yenidən dirçəltdiyi əxbarilikdən təsirlənən olmamış, onun qatı mövqeyindən, təəssübkeşliyindən və sərt müamiləsindən təsirlənənlər də olmuşlar. Onlardan biri – Əstərabadidən daha qatı və təəssübkeş olan Abdulla əs-Səmahici olmuşdur. Mötədil və qatı mövqeyə sahib olan əxbari alimlərindən Hürr əl-Amili və Abdullah əs-Səmahici üsulilərlə əxbarilər arasında olan fərqi özlərinin “Fəvaidut-tusiyyə” və “Munyətul-mumarisin” adlı əsərlərində ortaya qoymuşlar.

Açar sözlər: *İslam hüququ, əxbarilik, Şeyx Küleyni, Şeyx Saduq, Məhəmməd Əmin əl- Əstərabadi, Əllamə Məclisi, Hürr əl-Amili, Abdulla əs-Səmahici.*

Jurnalımızda dərc olunan məqalələrin müəllif hüquqları müəlliflərə məxsusdur və onlar CC-BY-NC lisenziyası ilə hər kəsə açıq şəkildə dərc olunur.

Akhbarism: Moderate and Extremist Akhbaris During the Safavid Era

Mahammad Mammadov

Master's student in Islamic studies

Azerbaijan Institute of Theology

Baku, Azerbaijan

mehemmed2452@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-4283-0481>

Date of submission: 03.10.2022

Date of acceptance: 24.02.2023

Abstract

This article was written using both ancient and modern sources. The goal is to study Akbarism and some of its representatives who held a moderate and extremist position during the Safavid state. The lack of

information on this topic is a scientific breakthrough in the field of study. Akhbarism, one of the Islamic schools of thought, was founded in the 4th century of Hijra - during the period of Imam Mahdi's disappearance, and after several stages, it was systematized in the 10th-11th centuries of Hijra. Akhbaris are referred to as "Akhbari" because they placed greater emphasis on hadith (akhbar). Sheikh Saduq - al-Awwal, Sheikh Saduq - al-Sani, and Sheikh Kulaini are widely regarded as the first akhbaris. They not only had a akhbari position and some dissenting opinions, but they also wrote some of the most important Shia source books. This school of thought weakened after the early akhbaris, giving way to the school of thought called "usulism", which is the exact opposite of Akhbarism. The usuli direction of thought began during the reign of the Safavid state in Azerbaijan and continued until the appearance of Muhammad Amin al-Astarabadi, who systematized akhbarism, which led to the spread and dominance of this school of thought among scholars. Astrabadi systematized Akhbarism in his work "*Fawa'id al-Madaniyyah*". This work has since become one of the most important books for akhbaris. Unlike the early akhbaris, some scholars with akhbari thought, which became dominant again with Astrabadi, took a firm stance and engaged in heated debates with usuli scholars. At the same time, after Astrabadi, most of the representatives of Akhbarism, which was resystematized during the Safavid era, took a more moderate path. Allama Muhammad Baqir al- Majlisi and Sheikh al-Hurr al-Amili were two of the most well-known. Unlike Astarabadi, these people had friendly relations with the usuli scholars. However, they did not hesitate to criticize and bring evidence against their usuli scholars. Following Astarabadi, there were those who were not only affected by his reviving akhbarism, but also were those who were affected by his rigid position, bigotry, and harsh treatment. Abdulla al-Samahiji, one of them, was stricter and more bigoted than Astrabadi. Hurr al-Amili and Abdulla al- Samahiji, moderate and extremist akhbari scholars, revealed the difference between usulis and akhbaris in their works "*Fawa'id al-Tusiyyah*" and "*Munyat al-Mumarisin*".

Keywords: Islamic Law, Akhbarism, Sheikh Kulaini, Sheikh Saduq, Muhammad Amin al-Astarabadi, Allama Majlisi, Hurr al-Amili, Abdulla al-Samahiji

The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors and is published as open access under CC-BY-NC license.

Ахбаризм: умеренные и ярые ахбариты в период сефевидов

Мухаммед Мамедов

Азербайджанский институт теологии

Магистрант по специальности «Исламские исследования»

Баку, Азербайджан

mehemmed2452@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-4283-0481>

Дата подачи статьи в редакцию: 03.10.2022

Дата подтверждения статьи к публикации: 24.02.2023

Резюме

Статья написана на основании древних и современных источников. Цель написания статьи заключается в изучении ахбаризма и его некоторых представителей с умеренной и яркой позицией в период государства Сефевидов. Научная новизна при исследовании темы заключается в малом количестве информации. Ахбаризм, являющийся одной из школ мыслей ислама, сформировался в IV веке хиджры - в период великого сокрытия Имама аль-Махди. Пройдя несколько этапов, это направление систематизировалось в X-XI веке хиджры. В связи с тем, что ахбариты придавали особое значение хадисам (ахбарам) их называли «Ахбари». Первыми ахбаритами считаются Шейх Садуг аль-Аввал, Шейх Садух ас-Сани и Шейх Кулейни. Наряду с тем, что они придерживались позиции ахбари и их некоторые мысли отличались, они написали некоторые важные книги-источники шиизма. Спустя некоторое время после первых ахбаритов эта школа мысли ослабла, на ее место пришла полностью противоположная ей школа мысли, называемая «усулизм». Направление усулизм возникло в период власти Сефевидов в Азербайджане и существовало до тех пор, пока не появился Мухаммад Амин аль-Астарабади, систематизировавший ахбаризм и создавший условия для повторного распространения и доминирования этой школы мысли среди ученых. В своем труде «Фаваид аль-Маданийя» он систематизировал ахбаризм. Этот труд стал одной из основных книг ахбаритов. Некоторые ученые, следовавшие мысли ахбари, вновь начавшей доминировать благодаря Астарабади, в отличие от первых ахбаритов придерживались яркой пози-

ции. Между ними и усулитами возникали острые конфликты. Наряду с этим, большинство представителей ахбаризма, вновь систематизированного в период Сефевидов, появившихся после Астарабади следовали умеренному пути. Самыми известными среди них являлись Алламе Мухаммед Багир аль-Маджлиси и Шейх аль-Хурр аль-Амили. В отличие от Астарабади их отношения с учеными-усулитами были не такими суровыми. Несмотря на это, они не переставали критиковать и приводить доводы против ученых-усулитов. После Астарабади не было ученых, попавших под влияние возрожденного им ахбаризма, однако были те, кто попал под влияние его ярой позиции, фанатизма и строгого отношения. Одним из таких лиц является Абдулла ас-Самахиджи, который был более суровым и фанатичным по сравнению с Астарабади. Хурр аль-Амили и Абдулла ас-Самахиджи, являющиеся учеными, обладающими умеренной и строгой позицией, указали различия между усулитами и ахбаритами в своих трудах «Фаваидут-тусия» и «Мунятул-мумарисин».

Ключевые слова: исламское право, ахбаризм, Шейх Кулейни, Шейх Садуг, Мухаммад Амин аль-Астарабади, Алламе Маджлиси, Хурр аль-Амили, Абдулла ас-Самахиджи.

Авторские права на статьи, опубликованные в нашем журнале, принадлежат авторам и публикуются в открытом доступе по лицензии CC-BY-NC.

Giriş

Məlumdur ki, İslam tarixində peyğəmbər (s.a.s.) və imamlar (ə) bu dünyadan köç etdikdən və İmam Mehdi (ə) qeybə çəkildikdən sonra bir çox hadisə baş vermişdir. Bunlardan biri də ümumilikdə müsəlmanların və xüsusilə də müsəlman alimlərinin öz peyğəmbər (s.a.s.) və imamlarına (ə) yetişmələrinin mümkün olmaması, qarşılarına çıxan yeni məsələlərin həllində, yaxud bir sıra çətinliklə üzləşdikdə Həzrət Peyğəmbərə və imamlara məsələlərin həlli və müşküllərin dəf olunması üçün müraciət edə bilməmələri idi. Həmçinin onlar fərqli metodlara əl atıb, müəyyən məsələləri həll etmək üçün müxtəlif yollar axtarırdılar.

Əhli-sünnədə “Əhli-rəy” adlanan xüsusi metoda sahib düşüncə hərəkəti mövcud idi. Belə ki, Həzrət Peyğəmbər bu dünyadan köçdük-

dən sonra, ona yetişə bilmədikləri və həmçinin dövrlərinə görə çox sayda çətinliklə qarşılaşdıqlarından bu hərəkət yaranmışdı ki, meydana çıxan müşkülləri həll etmək üçün yeni metod və həll yolları axtarsınlar. Bunun müqabilində isə ənənəvi qalan, yeni məsələlərdə və çətinliklərdə həll yolları axtarmayan “Əhli-hədis” adlandırılan alimlərin durduğunu da görürük. Şiəlikdə isə imamların sonuncusu İmam Mehdiin qeybətə çəkilməsi, xüsusilə İmamın (ə) dörd səfir dövrü olan “Qeybəti-suğra” (kiçik qeybət) mərhələsinin bitməsi ilə artıq İmamla (ə) əlaqənin kəsilməsi, bununla yanaşı başlayan “Qeybəti-kubra” (böyük qeybət) dövründə əhli-sünne üləmasının yaşadıklarını təkrar etməyə başlamaları onların fərqli metodlara sahib düşüncə hərəkətlərinin olmasına gətirib çıxardı. Beləliklə, İslam düşüncə tarixində “Əhli-hədis” və “Əhli-rəy” anlayışlarından sonra əxbəri və üsuli məktəbləri meydana gəldi.

Məqalənin mövzusu haqqında bunu demək olar ki, Ana dilimizdə məlumatın olmaması bu işin elmi yeniliyidir. Həmçinin islami elmlərin inkişafı çərçivəsindən baxsaq, belə araşdırmaların aparılması İslamın elmi mədəniyyətini işıqlandırır və İslam elmləri inkişaf edir. Xüsusən də məqalənin mövzusu və araşdırdığı dövr Azərbaycan tarixində önəmli mövqeyə sahib olan Səfəvilər dövlətinin zamanına toxunur. Həmin dövrdə yaşayan alimlərin həyatlarını, metodik görüşlərini və ictimai-siyasi düşüncələrini araşdırdığı üçün də əslində, elə Azərbaycanın elmi-mədəni tarixini işıqlandırmış olur.

Əsas mövzumuz olan əxbəriyyə gəlincə, bu termin ədilləi-ərbəədən (dörd dəlil), sadəcə, ilk ikisini qəbul edənlərə deyilir. Əxbərilərin özlərinəməxsus metodları, ictihadı və əqli əsasları qəbul etməmək və hər bir mövzuda tamamilə əxbərə əsaslanmaq olmuşdur. Əxbərilik haqqında öz mənsublarının söylədiklərinə əsasən, ilk əxbərilər qeybət dövrünün birinci fəqihləri olmuşlar. Bunlar isə əsasən, Şeyx Küleyni, Şeyx Saduq – əl-əvvəl və Şeyx Saduq – əs- sani olaraq tanınırlar (əl-Musəvi h/q. 1437 – 2016, 31). Əxbərilik tarix istiqamət olaraq, əsasən, iki qismə bölünür: qədim və hadis dövr əxbəriyyə. Məqələmizdə, əslində, bir qədər də bu bölgüyə əsaslanmışıq. Əxbəriyyənin tərifini, yaranmasını və qısa tarixini verdikdən sonra, ilk nümayəndələri – Şeyx Küleyni və Şeyx Saduqun həyatları və bir sıra görüşlərini təqdim etmiş, sonra ikinci bölmədə isə Səfəvilər dövründə olan mütəşəddid (qatı) və mötədil əxbərilərin bəzi nümayəndələrini ön plana çıxarmışıq. Bundan əlavə, həmin əxbərilərin həyatları və metodları haqqında müxtəsər məlumat da vermişik. Bununla yanaşı, əxbərilərin bir qisminin şiddətli və qatı mövqeyə sahib olduqlarını vurğulamış, bunlara dair bəzi nümunə və misallar da vermişik. Əsas mövzumuz olmasa da, əxbərilərin müqabili

olan üsuli-üləma ilə aralarındakı fərqlərə əxbarilərin öz sözlərinə əsaslanaraq müxtəsər şəkildə toxunmuşuq.

Əxbarilik

“Əxbar” sözü ərəb dilində “xəbər” sözünün cəm formasıdır, lüğətdə “məlumat” və “bildiriş” mənalarını verir (Əliyev, 2007, c.1, 249; İbn Mənzur h/q. 1405-1984, c.4, 277). “Xəbər” sözü terminoloji olaraq “hədis” sözünün sinonimi kimi işlənir. Xəbərdən məqsəd isə əsasən, Peyğəmbərin (s.a.s.) hədisləridir. Həmçinin mövzumuzla əlaqədar olaraq şiə qaynaqlarında xəbərlə hədis eyni mənə kəsb edir (Quliyev 2013, 329-330). “Əxbəriyyə” və ya “əxbarilik” sözləri termin olaraq “onikii-mamçı” şiə firqəsinə mənsub olan, nəql və rəvayətlərə əsaslanan alimlərə deyilən addır (Kartaloğlu, 2011, c.13, 194). Şiə mənbələrində bu termin – ədilləi-ərbəə olan, Quran, sünnə, icma və əqildən, sadəcə, ilk ikisini qəbul edən və icma ilə ağılı isə metod olaraq qəbul etməyən bir düşüncə axınıdır. Buna görə də nəticədə əxbarilər üsul elmini qəbul etmirlər. Eyni zamanda, əxbari hədisçilər “mühəddisun” olaraq da adlandırılırlar (Atik, 2019, c.26, 542). Xüsusən dini bilgi qaynağı olaraq əxbarilər imamların əxbarına əsaslanıb ağıla və ictihada qarşı olan dəstədir. Daha geniş olaraq hekayə və qissələri nəql edənlərə də “əxbari” deyilir, lakin şiəlikdəki mənası, sadəcə, imamlardan gələn əxbari (hədisləri) qəbul edib, ağıl dəlilinə qarşı çıxan, ictihadı qəbul etməyən və batil olaraq gören şəxslərdir. Onların belə adlandırılmalarının əsas səbəbi əvvəldə qeyd etdiyimiz ədilləi-ərbəədən ilk ikisi olan – Quran və sünnəni qəbul etmələri ilə yanaşı, sünnəni daha çox qəbul etmələri, yaxud onların aralarında ifrata varanların, sadəcə, sünnəni, yəni xəbəri (hədisi) əsas qəbul etmələri, elə onların daha çox “xəbər” sözünün cəmi olan “əxbar” adına nisbət verilib, “əxbari” kimi tanınmalarına səbəb olmuşdur.

Səfəvilər dövründə əxbariliyi sistemləşdirən Məhəmməd Əmin əl-Əstərabadi ismət əhli olan imamları (ə) izləyən, ağılın xəta etməsi ehtimalı olan bütün məsələlərdə yalnız imamların (ə) əxbarına sarılan şəxsləri “əxbarilər” adlandırır (Uyar, 2000, 64-65, 249). Onların müqabilində isə fiqh və kəlamda ağıl əsas götürüb ondan geniş istifadə edən üsulilər dayanırlar. Üsulilərə gəlincə, onlar ədilləi-ərbəənin hamısını əsas olaraq qəbul edir. Həmçinin əxbarilərdən fərqli olaraq üsul elmini və ictihadı da qəbul edirlər (Uyar, 2000, 64-65). Bu iki düşüncə məktəbi əhli-sünnə məzhəbləri arasında dini hökmlərin təsbiti xüsusunda fərqli metodlar tətbiq edilməsinin nəticəsi olaraq, ortaya çıxan “əhli-əsər” (əh-

li-hədis) və “əhli-rəy” şəklinin bənzəridir. Elə bu forma sünni görüşünə əsasən “əhli-əsər” (yaxud əhli-hədis) və “əhli-rəy” adlanmaqla yanaşı, şiə görüşünə əsasən, “əxbari” və “üsuli” adlanmışdır (Yurdağür, 1988, c.1, 490).

1.2. Əxbariliyin meydana çıxması və qısa tarixi

Əxbari və üsuli düşüncə məktəblərinin on ikinci İmamın (ə) qeybətə çəkilməsi ilə ortaya çıxan problemlərə iki fərqli baxış tərzinin təbii nəticəsi olaraq yarandığını və ortaya çıxdığını demək mümkündür. İmam (ə) insanların içindəykən, yəni insanlar İmama (ə) istədikəri zaman müraciət edə bilərkən, İmam (ə) mütləq rəhbər sayılırdı. Lakin İmam (ə) qeybə çəkildikdən sonra, yaranan problemlərə yanaşma tərzlərinə görə ilkin dönmə üləması imamların hədislərində olmayan məsələlərə, sanki yoxmuş kimi davranmış, yaxud olduğundan daha kiçik surətdə görmüşlər. Buna görə də bu problemlər qarşısında yeni həll yolu axtarmaqdan çəkinmiş və belə məsələlərdə fiqhi qaydaları inkişaf etdirməyə lüzum duymamışlar. İlk dövrdəki bu hakim görüşə görə, imamların (ə) mövcud əxbarlarını toplayıb, onlara əməl etməklə kifayətləniləcəkdi. Daha sonra isə Səfəvilər dövründə müəssisələşib inkişaf edən bu tefəkkür anlayışı bəzi başqa isimlər verilməklə birlikdə “əxbarilik” adlanmışdır (Uyar, 2000, 67). Əxbariyyənin tarixi olaraq bir neçə mərhələyə bölündüyünü söyləyə bilərik. Bəzi araşdırmaçılar əxbariliyi iki tarixi dövrə ayırırlar¹:

1. İmamlar (ə) və hədis ravilərinin dövrü – ilk əxbarilər.

2. Məhəmməd Əmin əl-Əstərabadinin dövrü – sistemləşmiş əxbarilik.²

Bu mərhələləri qədim və hadis, yaxud ilk və son dövrlər əxbariliyi olaraq ikiye ayırmaq və fərqli-fərqli adlandırmaq mümkündür. Nəticədə ilk dövr imamın (ə) qeybətinin ardınca ortaya çıxan düşüncə məktəbinin olduğu dövrə, son dövr isə Səfəvilərdən sonra Məhəmməd Əmin əl-Əstərabadini ilə sistemləşən və davam edən əxbariliyə aid olacaq (Uyar 2000, 68).

¹ Məhəmməd Abdul-Hüseyn əl-Gərəvinin fikrinə əsasən, əxbarilik tarixi olaraq üç mərhələyə ayrılır (əl-Musəvi h/q. 1437 - 2016, 31). Xüsusən əxbariliyi qədim (ilk dövr) və hadis (yeni dövr) olaraq iki hissəyə bölənlər daha çox əxbariliyin tarixinin erkən dövrlərə aparıla biləcə- yini müdafiə edənlər olmuşlar. Onlara görə onikinci imamın (ə) qeybətə çəkilməsindən son- ra ortaya çıxan Şeyx Küleyni, Əli bin əl-Hüseyn və oğlu Şeyx Saduq kimi alimlərin yaşa- dıqları dövr davam edən əxbarilik mərhələsidir (bu bərdə bir qədər sonra söz açacağıq) (Gümüş 2020, c.15, 304).

² Bu mərhələ haqqında məqalənin ikinci hissəsində söhbət açacağıq.

1.2.1. İmamlar və hədis rəvayətlərinin dövrü

Bu düşüncə məktəbinin nümayəndələri imamların rəvayətlərinə əsaslanaraq, tarixi bir təmələ əsaslanır; əxbarilər özlərinin şəri hökm çıxarmadakı düşüncə tərzlərinin əvvəldə dediyimiz kimi, ilk fəqihlərin dövrünə qədər gedib-çatdığını və həmçinin özlərinin şəri hökmlərdəki anlayışlarının əvvəldəki “saduqeyn”^{1 1} və digər böyük mühəddislər kimi fəqihlərin anlayışlarına qayıtdığını bildirirlər. Bəzi əxbarilərin sözlərinə əsaslanaraq, onların varlığı pak imamların (ə) dövrlərinə və hətta peyğəmbərin (s.a.s.) dövrünə gedib-çatır. Peyğəmbər (s.a.s.) və imamların (ə) zamanında xəbər və rəvayətlər əsas götürülərək, təəbbudi dəlilə etimad olunur və əməl edilirdi. Hətta həmin zamanda şiələr əgər “qaləl-Baqir (ə)” və “qaləs-Sadiq (ə)” sözlərini eşitməsəydilər, hər hansı bir fətvanı qəbul etməzdilər. Bu vəziyyət Şeyx Tusinin dövrünədək davam etdi. “Ən-Nihayə” kitabının müqəddiməsində deyilir ki, əshabımızın adəti əxbarının nəsləri vasitəsilə əməl etməkdir, buna görə də məsəmun (ə) nəss olan fiqhi rəvayətlərinin isnadlarını silməklə bir yerə topladığını bildirmişdir. Məhəmməd Əmin əl-Əstərabadi fikri hərəkət olan əxbariliyin başlanğıcının “şeyxeyn”, yəni Şeyx Saduq və Şeyx Küleyniyə qayıtdığını qeyd etmişdir (əl-Musəvi h./q. 1437 - 2016, 31- 32): “Bizim qədim əxbəri əshabımızın (Allah onların ruhlarını müqəddəs etsin), əş-Şeyxeyn əs-Saduqeyn və Siqətül-İslam Məhəmməd bin Yaqub əl- Küleyni (necə ki, “əl-Kafi” kitabının əvvəllərində onu açıqlamışdır. Həmçinin “əl-Kafi” əsərinin “Babut-təqlid”, “Babur-rəy”, “Babut-təməssuk” fəsillərində onu dilə gətirmişdir. Bu ictihad və təqlidin haramlığı haqqında və pak itrətin (ə) rəvayətlərinə sarılmanın vacibliyi haqqındakı sözlər

¹ Saduqeyn (iki Saduq); birincisi: Əbul-Həsən Əli bin Musa bin Babəveyh əl-Qummi “əs-Saduqul-Əvvəl” ləqəbi ilə tanınır. Onun doğum tarixi ilə əlaqədar tarixi mənbələrdə dəqiq məlumat verilməmişdir. Öz dövründə Qum camaatının və alimlərinin şeyxi, fəqih, mühəd- disi və siqəsi (etibarlısı) olmuşdur. Bir çox əsər yazmışdır, onlardan biri də fətva haqqında olan “ər-Risale” və ya “əş-Şərai” adı ilə tanınan əsəridir. H./q. 329, miladi 940-cı ildə vəfat etmiş və Qum şəhərində dəfn edilmişdir (əl-Musəvi h./q. 1437 - 2016, 31).

İkincisi: Əbu Cəfər Məhəmməd bin Əli bin Babəveyh əl-Qummi “əs-Saduq” ləqəbi ilə tanınır. Onikiimamçı şiələrin ən seçkin alimlərindəndir. Şeyx Saduq İmam Mehдинin (ə) ikinci xüsusi naibi olan Məhəmməd bin Osman əl-Əmrinin (v.: h./q. 305 – m. 917) vəfatından sonra h./q. 306, miladi 918-ci ildə Qum şəhərində dünyaya gəlmişdir. Müxtəlif elm sahələrində çox sayda əsəri təlif etmişdir. Onun ən tanınmış əsələrindən biri – “Mən la yəhduruhul-Fəqih”dir. Vəfatı h./q. 381, miladi 991-ci ildə Rey şəhərində olmuş və orada da dəfn edilmişdir (əl-Musəvi h./q. 1437 - 2016, 31).

Şeyx Küleyninin təlif etdiyi kitablarda yazılmış və açıqca ortadadır..." (əl-Əstərabadi h/q. 1426 - 2005, 91).

"Əxbari" sözünün yeni olmadığı məlumdur, lakin Əstərabadinin dediyindən fərqli olaraq, əxbarilərin rəisinin və ilk əxbarilərin peyğəmbərimiz Həzrət Məhəmməd (s.a.s.) və imamlar (ə) olduğunu söyləyən əxbarilər də var. Onlardan biri də Məhəmməd bin əl-Həsən əl-Hürr əl-Amilidir. O, öz kitabı "Fəvaidut-Tusiyyə" əsərində belə yazır: "...Əxbarilərin rəisi Peyğəmbər (s.a.s.) və imamlardır (ə), çünki onlar ictimah ilə əməl etmirdilər, yalnız ehkamda qəti olan əxbarla əməl edirdilər..." (əl-Amili h/q. 1423 - 2002, 446; əl-Musəvi h/q. 1437 - 2016, 32). Onikiimamçı şiələrin tərkibində əxbariyyənin varlığı haqqında danışılan ən qədim mətn hicri/qəməri IV əsrə aiddir. Bu mətn Məhəmməd bin Abdul-Kərim əş-Şəhristaninin "əl-Miləl və-n-Nihəl" adlı əsərində keçir. Şəhristani belə yazır: "...Beləliklə, imamiyyənin bəziləri mötəzilənin ya vəidiyyə, yaxud təfziliyyə, bəziləri isə əxbariyyənin ya müşəbbihə, yaxud da sələfiyyə qoluna çevrilməyə başlandı..." (əş-Şəhristani h./q. 1414 - 1993, c.1, 193; əl-Musəvi h./q. 1437 - 2016, 33).

Bununla yanaşı, həmçinin əxbariliyin müqabilində olan üsuliyyəyə mən sub alimlərin, demək olar ki, hamısı imamların (ə) dövründən sonrakı mərhələ olan, yəni İmam Mehdi (ə) böyük qeybət zamanının başlanğıcı hesab edilən vaxtdakı üləmanın əxbari olduqlarını qəti şəkildə qəbul etmirlər. Onla ra görə, əxbarilik Əstərabadi ilə birgə başlamış və sistemləşmişdir. Əxbariliyin sünnilik (həşəviyyə¹) kimi bir sıra təsiri ilə Səfəvilər dövründə "bidət" in² bir anlayış kimi ortaya çıxdığını önə çəkmək istəyiblər. Əslində, şiə üsuli alimlərinin xaricində mövzunu qiymətləndirən qərbli tədqiqatçılar bu məsələdə həmfikir ola bilməmişlər (Uyar 2000, 68, 66).

Şeyx Hüseyin bin Şihabud-din əl-Kərəki əl-Amili "Hidayətul-əbrar" kitabında imamların (ə) əshablarının nəsdən kənara çıxmadıqlarını, onların hamısının İmamdan (ə) eşitdikləri və ya siqə (etibarlı) ravilərin vəsitəsilə nəql olunan rəvayətlərə əməl etdiklərini və onların əsas olaraq

¹ "Həşəviyyə – dini məsələlərdə ağıl yeritməyi rədd edən, nəslərin (Quran ayəsi və hədisin) zahirinə bağlı qalmaqla təşbih (Allahı məxluqa bənzətmə) və təcsimə (Allaha cism vermə- yə) qədər çata bilən görüşləri qəbul edənlərə verilən ad" (Yurdağur 1997, c.16, 426).

² İzahlı dini terminlər lüğətində belə yazılır: "Həzrət Peyğəmbərdən sonra meydana çıxan, dinə əlavə, yaxud dindən əskiltmə mahiyyətindəki bir davranış, inanc, fikir mənasında işlədilən fiqhi termin. "Bidət" sünnənin əksi kimi qəbul edilir. Belə ki, sünnə dinin əsaslarına uyğun olan yol mənasına gəlmiş halda, bidət dinə əlavə olunan batil ünsürlərdir" (Aqil Şirinov 2020, 37).

iki sinfə bölündüklərini deyir. Bir sinif xəbəri nəql edib, ona əməl edən ravilərdir. Digər sinif isə təaruz edən (zahirən ziddiyyətli görünən) əxbar arasında tərcih edən fəqih ravilərdir (əl-Musəvi h./q. 1437 - 2016, 33).

Buradan bizə məlum olur ki, əxbarilərin öz görüşlərinə əsasən əxbəri düşüncə məktəbinin ilk nümayəndələri imamlardan sonra, böyük qeybət dövrünün başlanğıcında ortaya çıxmışlar, hətta bəzilərinə görə elə məsumlar (ə) da bu düşüncə məktəbinin rəsili olmuşlar. Lakin əgər öz sözlərini qəbul etməsək də, mənbələrdə onların h./q. IV əsrdə adlarının keçdiyini yenə də bəzilərinin iddia etdiyi kimi, sırf Səfəvilər dövlətində yaranmadığını görürük. Bu da əxbarilərin həqiqətən qədim düşüncə məktəbi olduqlarını göstərir.

1.2.2. İlk dövr əxbariləri – Şeyx Küleyni və Şeyx Saduq

a. **Şeyx Küleyni** (v.: h./q. 328/329 – 940/941) Məhəmməd bin Yaqub bin İshaq əl-Küleyni, böyük ehtimalla, h./q. 265, miladi 879-cu ildə Rey ilə Qum şəhəri arasında yerləşən Küleyn kəndində elmlə məşğul olan bir ailənin övladı olaraq dünyaya gəlmişdir. Atası Yaqub bin İshaq Küleyndə iqamət edən Reyin öndəgedən alimlərindən biri olmuşdur. İlk təhsilini vətəninə alan Küleyninin imamiyyə rəvayətlərini Qumun məşhur alimlərindən nəql etdiyini izlədikdə, onun uzun müddət Qumda təhsil aldığını deyə bilərik (Öz 2002, c.26, 538). Şeyx Bəhai onu h./q. 4, miladi X əsrin mücəddidi olaraq zikr etmişdir. Şeyx Küleyni “Siqətül-İslam” ləqəbi ilə məşhur olmuşdur. Nəcəşi Reydə onun zamanındakı əshabın şeyxi və hədis elmində insanların ən etibarlısı olduğunu qeyd edir. Həyatının böyük bir qismini Rey və Qumda keçirən Küleyni miladi X əsrin şiə mühəddislərinin ən məşhuru idi. Onikiimamçı alimlərə görə, Şeyx Küleyni imamların (ə) dövründəki mühəddislərin işini qeybətdən sonra davam etdirən şəxsdir. Onun dövründə Qum şəhəri imamiyyənin ən önəmli mərkəzi olmuşdur (Uyar 2000, 78). Şeyx Küleyni öz təhsilini təkmilləşdirmək üçün Bağdada getmiş, ömrünün sonunadək orada yaşamış və h./q. 329, miladi 941-ci ildə Bağdad şəhərinin Kərx qəsəbəsində vəfat etmişdir. Hazırda isə qəbri müsəlmanlar tərəfindən ziyarət edilməkdədir (Quliyev 2018, 59).

Şeyx Küleyninin günümüze gəlib-çatmış ən məşhur əsəri “əl-Kafi fi ilmid-din” adlı kitabıdır. İyirmi və ya otuz il ərzində bu əsəri yazıb tamamlaya bilmişdir. Həmin kitab üsul və furuata aid otuz beş kitabdan meydana gəlmişdir. “əl-Kafi” 16 199 hədisi ehtiva edir. Şeyx Küleyni həmin bu məcmuə əsərlə məşhurlaşmışdır. Bir çox kitabxanalarda günümüze gəlib-çatmış çox sayda nüsxəsi vardır. Kitabın bütün qismlərini

əhatə edən elmi nəşri isə Əli Əkbər əl-Ğaffari tərəfindən səkkiz cild halında çap edilərək işıq üzü görmüşdür. Küleyninin mənbələrdə adıkeçən digər kitabları isə bunlardır: “Kitabu təfsirir-ruya”, “Kitabur-rical”, “Kitabur-rəd ələ-qəramitə”, “Kitabur-rəsail”, “Kitabu ma qilə fil-əimmə (ə) minəş-şiri” (Öz 2002, c.26, 538-539).

Şeyx Küleyninin şiədə əxbara olan müsbət təsiri, demək olar ki, Buxarinin əhli-sünnətdəki hədisə olan qatqısına bərabər həddədir. O, şiədə hədislə bağlı ilk əsəri qələmə alıb, özündən sonra gələnlərə nüsxə təşkil etmişdir. Elə bu baxımdan, çox böyük önəmə sahib olan alimlərdən biri olaraq qəbul edilir. Bu həddə şöhrətə sahib olmasına baxmayaraq, özündən sonra gələn alimlərlə qiyaslandığı zaman, Küleyninin hədisdə izlədiyi metodologiya olduqca məhdud idi, hətta rəvayətlərin sənəd və mətnlərinin tanınmasında sistemli və mükəmməl bir metoda da sahib deyildi. Bunun ən önəmli səbəbi onun bu sahədə şiənin ilk şəxsi olub, özündən əvvəl nüsxə ala biləcəyi birinin olmamasıdır. Küleyninin gördüyü iş isə yetişə biləcəyi bütün əxbara yiyələnib, səhih olaraq bildiklərini bir yere toplamaq idi. Daha sonra “əl-Kafi” əsərinin əshabul- hədisin, yəni əxbarilərin hakim olduğu dövrdə şiə düşüncəsində önəmli rolə sahib olmasıdır. Digər tərəfdən, üsuli düşüncə “əl-Kafi” əsərindəki hədislərin mətn və sənədinin tənqidinə və təhlilinə başlamışdır (Uyar 2000, 79).

Küleyninin dövründə olan şərtləri diqqətə alsaq, əslində, onun zamanında İmamın (ə) qeybətinin hələ yeni olması səbəbindən əqidə, metod və tətbiqetmədə yeganə qaynağın əxbar olduğunu müşahidə edirik. Buna görə də həmin dövrdə əxbara önəm verilmiş, subyektiv əqli metodlara, kəlamə və fiqhə qarşı isə antipatiya meydana gəlmişdir. Küleyni “əl-Kafi” əsərini fiqhədə olduğu kimi müəyyən bablara ayırmışdır. Buna baxmayaraq, fiqh elminin metodologiyasından heç bir şəkildə istifadə etməmiş və fiqh üsuluna qarşı öz istiqaməti olan əxbari mövqeyində durmuşdur. Şeyx Küleyni kəlam elmi ilə əlaqədar görüşlərini açıqca ortaya qoymamışdır. Onun kəlamla əlaqəli fikirləri “əl-Kafi” kitabındakı hədislərdən məlum olsa da, zahirən ziddiyyət təşkil edən hədisləri nəzərə aldıqda bu yolla onun fikirlərini öyrənməyin elə də asan olmadığı belli olur. Bununla yanaşı, mənsub olduğu Qum elmi hövzəsindəki üləmanın görüşləri vasitəsilə onun kəlamı fikirləri haqqında bilgi sahibi olmaq mümkündür (Uyar 2000, 79-80).

Şeyxin zamanında olan üləmanın siyasi hakimiyyətə qarşı tutumlarını diqqətə alsaq, əxbarilərin siyasi hakimiyyətlə əlaqəyə girməsini qadağan etdiklərini görmüş oluruq. Bunun da səbəbi İmamın (ə) qeybət müddətinin müvəqqəti və az olaraq düşünmələrindən irəli

gəldiyini söyləyə bilərik. Kitabında hakimin mühakimə ilə əlaqəli məsələlərdə öz şəxsi rəyini deyil, yalnız nəssi yeganə dəlil kimi götürməsinin vacibliyini ifadə etmişdir. Həmçinin bunabənzər nəql etdiyi rəvayətlərdə fəqəhaya günlük işlərdə hər hansı bir status verilməmişdir. Şəri cəzaların tətbiq edilməsində ortaya qoyulmuş hansısa bir sistem mövcud deyildir. Yenə “əl-Kafi” əsərində zəkat və xüms kimi vergilərin toplanması üçün əxbarda imamlar tərəfindən qoyulmuş vahid bir sistem də yoxdur və bu məsələdə fərqli-fərqli ifadələrlə qarşılaşmaq mümkündür. Eyni zamanda, qeybət dövründə cəmiyyətdəki günlük işlərin necə tənzimlənəcəyi ilə əlaqədar imamlardan (ə) heç bir açıqlama yoxdur. Əxbarilərə görə, imamların varlığı onların özlərindən nəql olunan əxbar vasitəsilə cəmiyyətdə davam etməkdədir (Uyar, 2000, 80).

Şeyx Saduq (h./q. 306/918 – h./q. 381/991)

Tam adı Əbu Cəfər Məhəmməd bin Əli bin əl-Hüseyn bin Musa bin Babəveyh əl-Qummi olaraq məlumdur. Doğum tarixi dəqiq bilinmir, ikinci xüsusi səfir Məhəmməd bin Osman əl-Əmrinin vəfatından sonra, yeni h./q. 306, miladi 918-ci ildə Qum şəhərində dünyaya gəlmişdir. Daha çox “Şeyx Saduq” və “İmadud-din” ləqəbləri ilə tanınır. Atasını “əs-Saduqul-əvvəl” adlandırılan bilinən və dövrünün önəmli alimlərindən biri sayılan – Əbul-Həsən ibn Babəveyhdir. Şeyx Saduq haqqında olan bir mənbəyə əsasən, o, İmam Mehəddinin (ə) duasının bərəkəti ilə dünyaya gəlmişdir. İbn Babəveyhin böyüməsində atası və çox sayda alim yetişdirən ailə mühitinin mövcudluğu çox təsirli olmuşdur. Ailəsindən əlavə, Qumda Məhəmməd bin Əhməd bin Həsən bin Əhməd bin əl-Vəlid və Həməzə bin Məhəmməd bin Əhməd kimi önəmli alimlərdən dərs almış, onların yanında hədis və digər İslam elmlərini öyrənmişdir. Dövrünün adətində uyğun olaraq, elmi səyahətlərə çıxmışdır (Öz 1999, 345). Dövrünün ən məşhur elm ocaqlarına, həmçinin Xorasan, Nişapur, Səmərqənd, Kufə, Bəsrə, Bağdad, Məkkə və Mədinə şəhərlərinə getmiş, tanınmış alimlərdən dərs almışdır. Təhsilini başa vurduqdan sonra vətənə qayıdan Şeyx Saduq hələ gənc yaşlarında ikən müsəlman aləmində şöhrətli alim kimi tanınmış və “Rəisul-Muhəddisin” ləqəbini almışdır. Müasir tədqiqatlarında həmin dövrü təhlil edən İ.Quliyev Seyid Möhsün əl-Əminin “Əyanuş- şie” kitabına istinad edərək, Şeyx Tusinin Şeyx Saduq haqqında belə yazdığını qeyd edir:

“O, hədisləri əzbər bilməkdə ən ali, raviləri tanımaqda ən bilgili və xəbərləri incələməkdə ən gorkəmli alim idi. Qum əhli onun kimi bir hafiz görməmişdir” (Quliyev, 2018, 60).

Şiə toplumuna görə mərcəiyyətlər olaraq qəbul edilən Şeyx Saduq fərqli-fərqli bölgələrdən ünvanlanan, həlli çətin olan fiqhi məsələlər haqqında suallara cavab vermişdir. Bu cavabları məktub halında sual sahiblərinə göndərmişdir. O, h./q. 381, miladi 991/992-ci illərdə Rey şəhərində vəfat etmişdir. Qəbri hələ də mövcud olub, şiə camaat tərəfindən ziyarətgah kimi qəbul edilir.

Şeyx Saduq bir çox tələbə yetişdirmişdir. Onların arasında – Şeyx Müfid, Hüseyin Übeydullah, qardaşı Hüseyin bin Əli, qohumu Həsən bin Hüseyin, Məhəmməd bin Süleyman əl-Hamrani, Əli bin Əhməd əl-Abbəs ən-Nəcəşi və Əbül-Qasim Əli bin Məhəmməd kimi şiə alimlərini nümunə gətirmək olar.

Bir çox tədqiqatçı Şeyx Saduqun əsərlərinin sayının, təqribən, üç yüz olduğunu qəbul etsə də, ona nisbət verilən nümunələrin göstərilməsində müxtəlif rəqəmlər mövcuddur. Mirzə Məhəmməd Tanukabuni onun 189, Nəcəşi 193, Tusi 43, Asaf A.Fyzee 171, Aktar isə 102 əsərinin olduğunu vurğulamışdır. Ehtimal olunur ki, atası əs-Saduqləvvələ aid olan əsərlər zaman nisbətində onun əsəri kimi qəbul olunmuşdur. Şeyxin ən çox məşhur olan əsərləri bunlardır: “Mən la yəhdu-ruhul-fəqih”, “əl-Etiqadat”¹, “Kitabut-təvhid”², “Məanil-əxbar” və s. (Kartaloğlu 2011, c.13, 198-199).

Şeyx Saduq şiə-imamiyyə anlayışının təməl məsələlərində əqli izahlardan daha çox əxbarqaynaqlı cavablar verməklə kifayətlənmişdir. Onun qələmə aldığı “əl-Etiqadat” adlı əsəri əxbari anlayışının təməl görüşlərini əks etdirməsi baxımından çox önəmlidir (Kartaloğlu 2011, c.13, 203). Əxbari tutum sərgilədiyi çox deyilsə də, Şeyx Saduq Şeyx Küleynidən bir çox məsələdə fərqlənir. Məsələn, “Kəmalud-din və Təməmun-nimə” adlı əsərində zeydiyyə və sünnilədən gələn tənqidlərə cavab vermiş, imamətin gərəkliliyi və qeybət haqqında bəzi əqli yorumlar etmişdir. Bu da olduqca diqqətçəkicidir. Halbuki belə bir amili Küleynidə görmürük. Eyni şəkildə o, Peyğəmbər (s.ə.s.) və imamların məsumluğu (günah və xətdən qorunmaları) haqqında da bəzi əqli izahlar gətirmişdir. Bütün bunlarla bərabər, Şeyx Saduqun ağla qarşı görüşünü diqqətlə tədqiq etmək lazımdır. O, heç zaman ağılı müstəqil bir şəəri dəlil olaraq qəbul etməmişdir. Daha önəmli olaraq nəqlə üstünlük vermişdir. Nəticə

¹ “əl-Etiqadat” əsəri Hilal Ağamoğlanov tərəfindən “Etihadlar” adı ilə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Kitab “Nurlar” nəşriyyatı tərəfindən 2017-ci ildə Bakıda çap olunmuşdur (Etihadlar (Tərcümə: Hilal Ağamoğlanov) 2017)

² “Kitabut-təvhid” əsəri Əli Abdullah tərəfindən “Təvhid” adı ilə Ana dilimizə tərcümə olunmuşdur. Kitab “Nurlar” nəşriyyatı tərəfindən 2021-ci ildə Bakıda çap olunmuşdur (Təvhid (Tərcümə: Əli Abdullah) 2021).

olaraq, Küleyniyə nisbətən ağla daha çox yer verməsi ilə onun ənənəvi imamiyyə görüşündən radikal tərzdə ayrıldığını söyləmək olmaz. Həmçinin Şeyx Saduqun bəzi fərqli görüşlərini də təqdim edək; Şeyx Saduq kəlam elminə və xüsusilə mötəziləyə qarşı müxalif olmuşdur. O, bəzi hədislərdə insanı təcsimə və təşbihə apara biləcək rəvayətlərin olduğunu vurğulamışdır. Bununla yanaşı, həmin rəvayətlərin Qurandakı ayələr kimi batini mənalарının təhlil edilməsinin vacibliyini söyləmişdir. Bu mənada Allahın görünməsinin inkar etmiş və bu rəvayətlərin məcazi və batini mənalarda anlaşılmasının gərəkliliyini irəli sürmüşdür. Mötəzilənin ziddinə olaraq insan feillərinin yaradıldığını və bunun təqdir mənasına gəldiyini ifadə etmişdir.

Şeyx Saduq Peyğəmbər (s.a.s.) və imamların (ə) şəfaətinə inanır, bununla bərabər, rəcət və bədanı dəstəkləyir. Bədanın Allahın yeni bilgi öyrənməsi mənasına gəlmədiyini vurğulayır. Onun ahad hədisə qarşı olan mövqeyi üsuli alimlər tərəfindən tənqid olunmuşdur. Həmçinin “səhvun-Nəbi” məsələsində də tənqid olunmuşdur. Bu barədə daha ətraflı misallar çəkmək mümkündür. Nəticə olaraq bunu qeyd etməyimiz kifayətdir ki, Şeyx Saduq bəzi məsələlərdə Şeyx Küleyniyə nisbətən fərqli mövqelər sərgiləmişdir. Əsas olaraq əxbəri tutum sərgiləmiş və bəzi əqli izahlar vermişdir. Aqlın müstəqil bir dəlil olaraq istifadə edilməsinə qarşı çıxmışdır (Uyar 2000, 82-84).

2. SƏFƏVİLƏR DÖVRÜNDƏ MÜTƏŞƏDDİD (QATI) VƏ MÖTƏDİL ƏXBARİLƏR

2.1. Məhəmməd Əmin əl-Əstərabadinin dövrü və onunla sistemləşən əxbarilik

Əvvəlcə bu mərhələnin başlanması və əvvəlki dövrün bitməsində ara rol oynayan vaxta toxunaq. İmamların (ə) dövründən sonra dörd xüsusi naib mərhələsinin sona çatması, yəni qeybəti-kübranın başlamasından sonra, davamından gələn bir neçə əsr içərisində şiə üləmanın əksəriyyəti, artıq əxbəri anlayışına sahib idi. Buna görə də onlar həmin dövrdə əqli dəlillərdən və rəydən heç bir şəkildə istifadə etmirdilər. Bundan sonra, artıq üsuli düşüncə üstünlük təşkil etdi və əxbarilik zəifləməyə başladı. Bunun isə əsasında nəss dövründən uzaqlaşma və İmamın (ə) qeybət dövrünün uzanması kimi bir sıra səbəb dururdu. Hələ qeybət dövrünün əvvəlində olan problemlərin getdikcə anlaşılmaq qalması və imamların (ə) əxbarlarının bu işlərlə yanaşı, yeni və dəyişən məsələlərə cavab verməkdə yetərsiz qalması əxbariliyin zəifləməsi və üsuliliyin güclənməsinə gətirib çıxardı (Uyar 2000, 85-86). Ona görə də

əxbariyyə məktəbi əsrlərboyu davam edən fikir sahəsindəki varlığı müddətində bir neçə mərhələdən keçmişdir. Nəhayət, Məkkətül-mükərrəmə və Mədinətül-münəvvərədə qaldığı müddətboyu qədim üləmanın təriqi olaraq vəsf etdiyi əxbarilik görüşləri Məhəmməd Əmin əl-Əstərabadinin şəxsində möhkəmlənmişdir. O, həmin görüşlərini feli və əməli şəkildə öz rəhbərliyi ilə tətbiq etməyə başlamışdır. Mədinə şəhərində ustadı Mirzə Məhəmməd bin Əli əl-Əstərabadinin və digər şeyxlərin yanında iyirmi il müddətində fiqh, hədis və rical elmlərini tədris etmiş və Mirzə Məhəmməd əl-Əstərabadidən rəvayət etmək üçün icazət almışdır. Mədinədə qaldığı müddətdə mütəəxxirun olan fəqihlərin təriqi və onlara müxalif olan qədim üləmanın təriqi haqqında olan görüşləri təhqiq etmişdir. Əhli-beyt (ə) imamlarından gələn hədislər haqqında kəlam elminin qaydalarından, fiqhın əsaslarından və fiqh məsələlərindən öyrəndiklərini bu hədislərlə ziddiyyət təşkil etdikləri üçün təkrar ərz etmişdir. Həyatının son səfərlərindən birini – müqəddəs Məkkə şəhərinə ziyarəti vəfatından bir neçə il öncə etmişdir. Bu onun Məkkəyə təkrar dönüşü sayılırdı. Məkkədə olan tələbələri ondan bəzi üsuli kitablarını tədris etmələrini xahiş etdilər. Beləcə, fiqhın və digər elmlərin əsasları və müctəhidlərin təriqlərinə dair ümumi məsələlər ilə əlaqədar hədislər işığında apardığı araşdırma və digər məqamları əhatə edən bir sıra faydalı mənbələri toplamış, tərtib etmiş və yazdığı kitaba “əl-Fəvaidul-mədəniyyə fir-rəddi əla mən qalə bil-icihad vət-təqlid” adını vermişdir. Bu kitabı Məhəmməd Əmin əl-Əstərabadi h./q. 1031-ci il, miladi 1621-ci ildə bitirmişdir. Elə bu kitabında “Fəvaidul-mədəniyyə” əsərini təlif etməsi ilə bağlı başqa bir səbəb açıqlamışdır. Həmin səbəb isə Əbu Əhməd Ali-Asfur əl-Bəhraninin qələmə aldığı “əl-Fəvaidul-mədəniyyə” kitabının müqəddiməsində Məhəmməd Əmin əl-Əstərabadinin “Daneşnameyi-şahi” adlı farsca risaləsindən nəql etməsi olmuşdur. Həmçinin Mirzə Məhəmməd bin Əli əl-Əstərabadini (Allah onun qəbrini nurlandırсын) mütəəxxir alimlər arasında hədis və rical elmində ən elmlı, daha çox vəraya sahib olan – “ustazul- kull fil-kull” – hər kəsin müəllimi olacaq səviyyədə vəsf etmişdir. Sonra onun yanında hədis elmini qiraət etmiş və ustadı şeyxə işarə edərək belə demişdir: “Mən əxbarilərin təriqini (yolunu) dirildirəm. Onlara zidd olan şübhələri aradan qaldırıram. Bu mənim xatirəmdə idi, lakin Allah bunun sənin əlinlə olmasını təqdir etdi...”. Şeyx Məhəmməd Əmin əl-Əstərabadi isə bunun qarşılığında itaətlə cavab verdiyini, buna görə bu kitabı, – “əl-Fəvaidul- mədəniyyə”, – təlif edib ustadına apardığını və ustadının kitabın içindəkiləri təsdiq edib ona cavab verdiyini, onu nəzakətlə tərif etdiyini qeyd etmişdir (əl- Musəvi h./q. 1437 - 2016, 34-36).

“əl-Fəvaidul-mədəniyyə” əsəri üzərində bir qədər dayanmış olsaq, Əstərabadinin bütün üsuli bilgilərə hakim olduğunu əminliklə söyləmək olar. Üsuli-fiqh, fiqh, hədis, kəlam, məntiq, fəlsəfə, tarix, sosiologiya kimi elmlərin qanunlarına dair nümunlərin məzmununu tənqid etməklə yanaşı, yenə bu əsərdə mübahisələrin əsasını yaradan iki anlayış qarşımıza çıxır: “üsuliyyun-əxbariyyun” (üsulilər və əxbarilər). Ayrıca bunu da vurğulayaq ki, əsər klassik üsuli-fiqh əsəri də deyildir. O, sistematika üzərinə yazılmamışdır. Əksinə, öncəki üsulçu mühəddis və fəqihlərin sözlərindən iqtibaslar gətirilmiş və onlara cavabvermə şəklində bir dialektika izlənməmişdir. Bəzən isə müqəddər suallara müqəddər cavablar şəklində olmuşdur (Atik, 2019, s. 545). Əslində, bu əsərin tam adı – “əl-Fəvaidul-Mədəniyyə fir-rəddi əla mən qalə bil-icihad vət-təqlid” olduğundan, onun adından da görünür ki, rahatlıqla anlaşılaçağı tərzdə ictihad və təqlidi rədd etmək məqsədilə qələmə alınıb. Əsər bir müqəddimə və on iki fəsildən ibarətdir. İlk bölmədə Əstərabadi müctəhidlərə və üsulilərə tənqidlər yönəldir. “Əl- Fəvaidul-mədəniyyə” əsərinə Seyid Nurəddin əl-Musəvi əl-Amili (v.: h./q.1062/ 1651) tərəfindən “əl-Fəvaidul-Məkkiyyə”, Seyid Dildar Əli (v.: h./q.1235/ 1819) tərəfindən isə “Kitabur-rədd əla kitabıl-fəvaidil-mədəniyyə” adlı rəddiyyə tipli əsərlər yazılmışdır. Əvvəldə bəhs etdiyimiz kimi, bu kitab üsulilər və əxbarilər arasındakı fərqlərə toxunmuş və müəllif iki qrup alimdən də dərs aldığı üçün onlar arasında müqayisə aparmışdır (Kutluay 2021, c.12, 18).

Əstərabadinin rolu daha öncə mövcud olan bir sistemdən məhrum olmuş əxbariliyi yeni bir anlayışla sistemləşdirməkdən, müstəqil bir məktəb halına gətirməkdən ibarət idi. Məhəmməd Əmin əl-Əstərabadi Əllamə Hilli (v.: h./q. 726/1325), Şəhid əs-Sani Zeynüd-din əl-Amili (v.: h./q. 966/1559) və müasiri olmuş Bəhaəd-din əl-Amili (v.: h./q. 1031/1621) kimi məşhur olan onikiimamçı alimləri görüşləri səbəbindən tənqid etmişdir. Əstərabadiyə görə, nəsrlər yalnız məsum imamların açıqlamaları ilə anlaşıla bilər. Daha əvvəldə dediyimiz kimi, əxbarilərə görə, Uca Allah bu vəzifəni onlara vermişdir. Əxbar nəsrlərin zahirindən və ağıldan öncə gəlməkdədir. Məhəmməd Baqir Xansari (v: h./q. 1313/1895) Əstərabadinin tənqid edən bir zehniyyətə malik olduğunu bildirməklə yanaşı, müctəhidlərə dil uzatması və insanların onların yolundan uzaqlaşmasından şikayət etmişdir. Əstərabadi fiqhi dəlillərə, əxbara, yəni Quran və sünnəyə söykənməkdə və onların yetərli və qəti olduğu görüşündədir. O, üsulilərin metodu olan ictihadın zənnə əsaslandığını, Allahın isə öz dinində zənnə söykənilib hökm verilməsinə razı olmadığını iddia etmişdir. Özlərini “əxbari” adlandıran alimlərin əksəriyyəti onu və onun görüşlərini mənimsəmişlər. Həmçinin Əstərabadinin görüş-

lərindən onun kütübü-ərbəə kitablarındakı əxbarın qəti olub, yəqinlik ifadə etdiyi görüşündə olduğu da görünür (Kutluay 2021, c.12, 18).

Əstərabadi mütəşəddidliyi (qatı olması), yaxud mühafizəkarlığı ilə tanınır. O, buna görə bir çox şəxs tərəfindən tənqid olunmuşdur. Belə ki, hətta əxbari olmasına baxmayaraq, Şeyx Yusif əl-Bəhrani onu tənqid etmişdir. O, əxbari və üsulilər arasındakı ixtilafa baxmayaraq, bir-birlərinə xoş görüş və güzəştə davranmalarının vacibliyini vurğulamışdır. Həmçinin o, onikiimamçı şiə alimləri arasında ilk dəfə şiddətli və ağır dil işlədən şəxsin Əstərabadi olduğunu və onun bu mövzuda çox ifrata vardığını vurğulamışdır. Onun sərt tənqidləri və şiddətli tutumu üsuli üləma tərəfindən tənqid olunmuş, hətta onu tənqid etdikləri sərt dili özləri də işlətməmişlər. Buna Məzlum Uyarın “Kaşifül-Ğita” əsərində Əstərabadi haqqında bu sözləri yazdığını misal gətirmək olar:

“Bu yeni yolu açan bidətçi adamın söyləmiş olduğu sözlər Məhəmmədin şəriətini fəsada uğratmasından başqa bir şey deyildir. O, insanları zəlalətə salmaq məqsədilə “Fəvaid” adında olan əsərini qələmə almış, amma Allahın lütfündən dolayı onu cahillərdən başqa kimsə dinləməmişdir. O, alimlərə qarşı avam camaata belə yaraşmayacaq bir dil işlətməmişdir. Onun söylədiklərini doğru qəbul etmək şəriətin başlanğıcından etibarən, xərabə üzərinə qurulu olduğunu qəbul etməklə eyni səviyyədədir” (Uyar 2000, 178).

Nəticədə, Əstərabadi özündənəvvəlki üsuli üləmanı çox ağır şəkildə tənqid etmiş və onların dövrünü gerçək şiə düşüncəsindən yolunu azma, bidətə düşmə kimi ifadə etmişdir. Onun özündənöncəki üsuli üləmanı bir anlığa silib-atmaqla, tək-cə üsulilərdən deyil, bir az əvvəldə dediyimiz kimi, hətta mötədil əxbari olan Şeyx Yusif əl-Bəhrani belə onu tənqid etmişdir. Əxbarilər tərəfindən yenidən Əstərabadi üləma arasında ikiye bölünmə, ixtilaf və nifaq toxumları əkilmişdir (Uyar 2000, 179)

Əstərabadidən sonra onun sistemləşdirdiyi əxbarilik davam etmiş və müəyyən alimlər tərəfindən mənimsənilib təbliğ edilmişdir. Onlar, əsasən, bu alimlərdir: Şeyx Məhəmməd Təqi əl-Məclisi, Şeyx Hüseyn bin Şihabud-Din əl-Amili, Şeyx Məhəmməd Möhsin bin Şah Murtaza əl-Feyz əl-Kaşani, Şeyx Məhəmməd bin əl-Həsən əl-Hürr əl-Amili, Seyid Nemətullah əl-Cəzairi və digərləri əxbarilərin ən böyük alimləri sayılırlar. Onlardan bəziləri “qatı və ya mühafizəkar” adlandırılacaq biləcəyimiz ifrat dərəcəyə varan təəssübkeşliyə sahib, bəziləri isə mötədil olmuşlar (əl-Musəvi h/q. 1437 - 2016, 39-44; https://ar.wikipedia.org/wiki/مدرسة_الخبارية).

Səfəvilər dövründə olan mötədil əxbarilər, əxbarilərlə üsulilər arasında fərqlər

Bu dövrdə bir çox mötədil əxbari üləma olmuşdur ki, onlar arasında Məhəmməd Mömin əl-Əstərabadi, Əllamə Məhəmməd Təqi əl-Məclisi, Zeynuddin bin Məhəmməd bin Həsən əl-Amili, Şeyx Həsən bin Məhəmməd bin Əli əl-Amili, Şeyx Hüseyn bin Şihabuddin əl-Amili, Əllamə Feyz əl-Kaşani, Şeyx Məhəmməd bin əl-Həsən əl-Hürr əl-Amili, Əllamə Məhəmməd Baqir əl-Məclisi, Seyid Nemətullah əl-Cəzairi, Şeyx Süleyman əl-Bəhrani və digər alimlərin adlarını çəkmək olar (Uyar 2000, 203). Burada qısaca olaraq, iki alim örnəyindən – Şeyx Hürr əl-Amili və Əllamə Məhəmməd Baqir əl-Məclisidən mötədil alimlər olaraq bəhs edəcəyik:

a. Şeyx Məhəmməd bin əl-Həsən əl-Hürr əl-Amili (h./q. 1033/1624 – h.q. 1104/1993) – 8 rəcəb h./q. 1033-cü ildə (26 aprel 1624) qədim şiə elm mərkəzi olan Cəbəli Amil bölgəsinin Məşğərə kəndində doğulmuşdur. Özünün və ailəsinin daşdığı “əl-Hürr” ləqəbi nəsəblərinin İmam Hüseynlə (ə) birlikdə Kərbəlada şəhid olan Hürr bin Yezid ər-Riyahiyə gedib-çıxmasına görədir. O, ana babası – Şeyx Abdus-Səlam bin Məhəmməd əl-Hürr, əmisi – Şeyx Məhəmməd əl-Hürr ilə atasının dayısı – Şeyx Əli bin Mahmudun yanında təhsilə başlamışdır. Sonra yenə təhsil almaq üçün Cəbəlu Amilin kəndlərindən biri olan Cibə kəndinə – Şeyx Hüseyn əz-Zahiri və Şeyx Zeynuddin bin Məhəmmədin yanına getmişdir. Cəbəlu Amildə qaldığı, təqribən, qırx il boyunca iki dəfə müqəddəs Həcc ziyarətinə getmişdir. Daha sonra İraqdakı imamların (ə) türbələrini ziyarət etmək üçün Cəbəlu Amildən ayrılmışdır (Algar 1998, c.18, 493). Sonra o, Məşhəddə olmuş, İmam Rzanı (ə) ziyarət etmişdir. Burada ölənədək şeyxülislam və qazülquzatlıq vəzifələrini icra etmişdir. Həmçinin Məşhəddə ikən iki dəfə Həccə getmişdir. H./q. 1104-cü il ramazan ayının 21-də, miladi 1693-cü il may ayının 26-da Məşhəddə vəfat etmişdir. Qəbri İmam Rzanın (ə) türbəsinin yaxınlığındadır. Onun əxbariliyi barəsində İ.Quliyev belə yazır: “Hürr əl-Amili fiqh və əqaidlə əlaqədar məsələlərdə Quran və sünnəni (hədisləri) əsas götürüb, əqli metodlara qarşı çıxan əxbariyyə məktəbinə mənsub olmaqla yanaşı, həm də üsuliyyəyə qarşı münasib bir yol izləmiş, şöhrətini fəqih kimi deyil, hədisşünas olaraq qazanmışdır” (Quliyev 2018, 28).

Onun mötədil əxbari olması barədə Məzlum Uyar belə deyir: “Mötədil əxbarilərdən olan əl-Hürr əl-Amili Əstərabadi və Səmahici kimi təəssübkeş əxbarilərdən tamamilə fərqli bir yol izləmiş və üsulilərlə daha yumşaq davranmışdır. Bu mötədilliyi haradasa bütün əsərlərində

ortaya qoyan müəllif rəşional nizamlara çox da əlaqə bəsləməmiş, hədis elmi ilə məşğul olmağı seçmişdir. Elə buna görə də Səfəvilər dövründə hədislə əlaqəli əsər qələmə alan üç Məhəmməddən biri kimi qəbul edilir”. Həmçinin onun ən məşhur əsərinin “Vəsailuş-şie ilə təhsili-məsailiş-şəriə” adlı kitabı olduğunu bildirmişdir. Qıssası, “Vəsailuş-şie” və ya “Vəsail” adlandırılan bu əsərə görə müəllif “Sahibül- vəsail” ləqəbi ilə tanınmışdır. Bundan başqa, digər əsərləri də mövcuddur¹.

Əl-Amilin “əl-Fəvaidut-tusiyyə” əsəri mövzumuz baxımından ən əhəmiyyətli nümunədir. Müəllif bu əsərində üsulilərə qarşı dəlillərini açıqca ortaya qoymuşdur. Burada əxbarilərlə üsulilər arasındakı ixtilafın ləfzi, yəni zahiri olmayıb, məvəni, gerçək olduğunu isbat edir, 23 fərq ortaya qoyur (Uyar 2000, 218-220). “Əl-Fəvaidut-tusiyyə” kitabında müəllifin göstərdiyi fərqlərin bir neçəsinə müxtəsər şəkildə baxaq:

“Üsulilər ehkamda ictimadın caizliyini, hətta vacibliyini deyirlər. Əxbarilər isə “Dəilsiz əməlin caizliyi qəbulədilməzdir”, – söyləyirlər.

Üsulilər müctəhidin zənni ilə əməl etməyi caiz, hətta vacib bilirlər.

Əxbarilər isə caizliyi qəbulədilməz sayırlar.

Üsulilər qərinədən boş olan xəbəri-vahidlə əməl etməyin caiz olduğunu söyləyir, əxbarilər isə caizliyi qəbulədilməz sayırlar.

Üsulilər dəilsiz olaraq üsulda göstərilən amili tərcih edib əməl etməyin caiz olduğunu deyirlər. Əxbarilər isə caiz olmadığını söyləyirlər”.

Bunlardan əlavə, üsulilərə aid onlarda üsulun mövcudluğu, zənn gətirən xəbərin dəlil kimi qəbul olunması, istishab və digər məfhumlar haqqında da fərqliliklərin olduğunu yazmışdır (əl-Amili h./q. 1423 - 2002, 447-448).

b. Əllamə Məhəmməd Baqir əl-Məclisi (h./q. 1033/1627 – h./q. 1111/1700) Bu dəyərli alim – “Əllamə əl-Məclisi və əl-Məclisi əs-Sani” olaraq da tanınır. O, h./q. 1037, miladi 1627-ci ildə İsfahanda doğulmuşdur. “Əl-Məclisi əl-əvvəl” olaraq tanınan Əllamə Məhəmməd Tağı Şah İsmayıl Səfəvinin dövründə Livanın Cəbəlu Amil bölgəsindən şahın ölkəsinə köçmüş və burada məskən salmışdır. Atasından da məlum olduğu kimi, o, din elmləri ilə məşğul olan bir ailədə böyümüşdür. Əllamə Məclisinin babası şeirləri və gözəl nitqinə görə məclislərdə axtarıldı. Bu səbəbdən babası – “Məclisi” ləqəbi ilə tanınan Maqsud Əlidir.

¹ Şeyx Hüseyn Əhməd əl-Xuşun onun 88 əsərinin adını qeyd edir və onlar haqqında mənbə- lərdə olduğu qədər məlumat vermişdir (əl-Xuşun 2009, 236-300).

Buna görə onun ailəsindən olanlar da “əl-Məclisi” olaraq tanınıblar. Məhəmməd Baqir başda atası olmaqla, 21 alimdən dərs almışdır. Təhsilini tamamladıqdan sonra, dərsvermə və əsəryazma fəaliyyətinə yönəlmişdir. Buna görə çox sayda tələbə yetişdirmişdir. Tələbələrinin sayı bəzi yerlərdə 49 göstərilə də, onun 300 illik yubileyi münasibətilə Seyid Əhməd əl-Hüseyni tərəfindən aparılan tədqiqatda tələbələrinin sayının 274-ə çatdığı qeyd olunur (əl-Hüseyni 1410 h./q. - 1989/1990; Öz 2003, c.28, 253). Əllamə Məclisi müsəlman dünyasında ən çox mü-raciət olunan alimlərdəndir. Onun elm aləmindəki ləqəbləri sırasında “Əllamə”, “Xatəmül-Mühəddisin”, “Şeyxülislam” və başqaları göstərilir. Bu dəyərli alim hicri 1111-ci (yaxud 1110) il, miladi 1699/1700-cü illərdə İsfahanda vəfat etmişdir. Əllamə Məclisi İsfahan şəhərində öz cami-sində atasının yanında dəfn edilmişdir (Quliyev 2018, 16-17).

Əllamənin öz dövründəki alimlərdən fərqli olan bir xüsusiyyəti var idi. Onun yaşadığı mühitdə hökm sürən ictimai və siyasi vəziyyət mənəviyyətinə və cəmiyyətdəki mövqeyinə güclü təsir göstərirdi. O, Səfəvi şahlarından almış olduğu dəstək sayəsində digər üləmalara nəsib olmayan böyük imkan və fürsət əldə etmişdir. Bunun qarşılığında da dövlət üçün böyük xidmətlər göstərmişdir. Şah Süleyman tərəfindən 1686-cı ildə İsfahana şeyxülislam təyin edilən bu dəyərli alim, Şah Hüseynin 1694-cü ildə rəhbər keçməsi ilə yanaşı, mollabaşı vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Eyni zamanda, İsfahanda Cümə və Camaat imamlığını da üzərinə götürən Məclisi hər iki sultanla olan yaxşı əlaqələri nəticəsində, demək olar ki, həm dini, həm də dünyəvi rəyasəti öz öhdəsinə almışdır (Uyar 2000, 227).

Malik olduğu imkanlardan istifadə etməyi çox yaxşı bacaran Əllamə Məclisinin ən önəmli fəaliyyətindən biri – şiəliyi və xüsusən də imamların əxbarını xalq səviyyəsinə endirməsi, şiəliyin insanların zəhinlərində və qəlblərində yerləşməsi üçün əlindən gələni etməsi olmuşdur (Uyar 2000, 228). Əllamə Məclisinin əsərlərinə gəlincə, onun ən məşhur nümunəsi “Biharül-ənvar fi əxbəri əimmətil-əthar” adlı kitabıdır. Bu əsərini daha çox kütübü-ərbəə və “Nəhcül-Bəlağə” kitablarının xaricindəki əxbarla əlaqəli olan mənbələrdən istifadə edərək yazmışdır. Onun bu təlifi şiənin mövcud olan ən böyük hədis külliyyatı kimi qəbul edilir. Əllamənin özü də ammədə (əhli- sünnə) və xassədə (əhli-şiə) belə bir əsərin mövcud olmadığını ifadə etmişdir.

Bu əsərinə görə o, “Sahibülbiher” ləqəbi ilə adlandırılmışdır. O, eyni ilə əvvəldə qeyd etdiyimiz Hürri əl-Amili kimi, Səfəvilər dövründə hədis

külliyyatı yazan üç Məhəmməddən biri olaraq sayılır (Uyar 2000, 229). Təbiidir ki, Qurani-Kərim istisna olmaqla, xəta etməsi mümkün olan insanların yazdıqları hər bir əsərdə nöqsanların olması danılmazdır. Həmçinin Əllamə Məclisinin yazdığı “Biharül-ənvār” kimi irihəcmli əsərdə də heç bir nöqsanın və zəif hədisin olmadığını söyləmək obyektivlikdən uzaq olardı. Odur ki, bu əsər diqqətlə tədqiq edilərsə, səhih hədislərlə yanaşı, bir sıra nöqsan, digər qrupa aid olan və hətta uydurma hədislərin də olduğu görünə bilər. Bu əsərin səhih, zəif və digər qrupdan olan hədisləri ehtiva etməsini Hüseyn Dərgahi də yazmışdır. Həmçinin “Biharül-ənvār” əsərinin və Əllamənin digər nümunələrinin düzəliş və tərtibə ehtiyacı olduğunu, Əllamənin izahları tələsik verdiyini və buna görə də bir sıra faydalarının az, şühbələrinin isə çox olduğunu Əllamə Seyid Möhsün əl-Əmin “Əyanuş-şiə” kitabında yazmışdır.

“Biharül-ənvār” əsərindəki hədislərin hamısının zəif olduğunu demək və ya həmin əsərə etibar göstərməmək elmi baxımdan doğru deyildir. Xüsusən də Əllamə Məclisinin elmi şəxsiyyəti, hədisləri dərinədən bilməsi, özündən əvvəl yaşamış alimlərin etdiyi səhvləri təkrarlamaması, “Biharül-ənvār” əsərinə böyük İslam alimlərinin yüksək qiymət verməsi və əsərin qaynaqlarının səhih kitablar olması Əllamənin nümunəni təlif edərkən zəif hədislərdən qaçmasına, əsərin etibarlılığına və əksər hədislərinin səhih olmasına bir dəlildir. Həmçinin bu fikri dəstəkləyən dəlillərdən biri də müəllifin bütün hədisləri deyil, yalnız özünə görə mötəbər hesab etdiyi hədisləri toplamasıdır. Bundan əlavə, kitabın etibarlılığı haqqında təfrit olan fikirlərdən əlavə, əsərdə mövcud olan hədislərin tamamı ilə səhih olduğu fikri kimi onun etibarlılığı haqqında ifrat fikirlər də mövcuddur (Quliyev, 2018, 111-112).

Onun “Biharül-ənvār” kitabından başqa da bir çox əsəri vardır. İstər hədis, istərsə də başqa mövzular barədə olan əsərlərində sələflərinin və atasının yolu olan əxbarilikdən heç bir şəkildə ayrılmamışdır. Əllamə Məclisi digər əxbarilər kimi, dəlil olaraq, sadəcə, Quran və sünnəni qəbul etmiş, bunların xaricində olan mənbələri isə rədd etmişdir. Metod olaraq o, özünün də ifadə etdiyi kimi, ifrat ilə təfrit arasında orta yolu izləmiş, onikiimamçı şiələrdən hər hansı bir camaatı məzhəbdən xaric edəcək bir görüşün mütləq şəkildə caiz olmadığını dilə gətirmişdir. Əllamə Məclisidən sonra əxbarilik zəifləmiş, bunula yanaşı, ondan sonra yetişən nəsil də əlindən gəldiyi qədər əxbariliyi müdafiə etməyə çalışmışdır (Uyar 2000, 229-231).

2.3. Əstərabadidən sonra Səfəvilər dövründə mütəşəddid (qatı) əxbari Şeyx Abdullah bin Saleh əs-Səmahici və onun əxbarilərlə üsulilər arasındakı fərqləri göstərən fikirləri

Abdullah əs-Səmahici Bəhreynin şimal tərəfində bir kənd olan Səmahicdə h./q. 1086/1675-ci ildə dünyaya gəlmişdir. Vətənidə uzun müddət qaldıqdan sonra, xaricilərin Bəhreynə ikinci hücumu nəticəsində Bəhbəhana köç etmiş, orada h./q. 1135/1722-ci ildə vəfat etmişdir. Səmahici qatı əxbari olub, müctəhidlərin şiddətli bir müxalifi idi. Atası isə onun əksinə olaraq, qatı bir müctəhid kimi əxbariləri tənqid etməsi ilə şöhrət tapmışdır. Məzlum Uyar Şeyx Yusif əl-Bəhranın Abdullah əs-Səmahicini 10 yaşında gördüyünü deyərək bu sözlərini nəql edir:

“Onun “Münyətül-mümarisin fi əvcibətiş-Şeyx Yasin” əsəri kitabları arasında ən məşhurdur. Onun əksinə üsuli olan mənim atam həmin əsərdəki bir çox görüşü tənqid etmiş, bu kitabı təsnif etməkdə tələsdiyini üzə çıxarmışdır. Qısaı, atama görə onun bu əsəri araşdırmadan uzaqdır. O, bu kitabında çox qatı bir yol izləmişdir. Haqq olan isə bizim “əd-Durərun-Nəcəfiyyə və əl-hədaiq” əsərinin müqəddiməsində önə çıxardığımız kimi, bu təəssüb qapısının bağlanması, xilaf pərdəsinin qaldırılmasıdır ki, ağıl sahiblərinin qəbul edəcəyi xüsusi budur”.

Səmahicinin, hətta Əstərabadidən daha təəssübkeş olması və əxbari-üsuli arasında kin və nifrətin artmasına səbəb olduğu da rəvayət edilir (Uyar 2000, 194-195).

Səmahicinin əvvəldə dediyimiz ən məşhur əsəri – “Münyətül-mummarisin fi əvcibətiş-Şeyx Yasin” kitabıdır. O, həmin əsərində əxbarilərlə üsulilər arasında 40 fərq ortaya qoymuşdur. Həmin fərqlərdən bəzilərini müxtəsər şəkildə təqdim edək:

“O (Şeyx Yasin) (Allah onun izzətini davam etdirsins), “Müctəhidi-mizlə əxbari arasında nə fərq var?” – deyə soruşdu. Məncə, əxbarilərlə üsulilər arasında olan fərq məsələyə insafla baxan, təəssübkeşlikdən (əsəbiyyətdən) və dağınıq görüşlərdən (yolunu azmaqdan) çəkinənlərin bucağından ayındır. Bu, fərqli baxış və prinsiplərə əsaslanır; təqlid bağından qurtulan, diqqətli və məsələlərə qulaq verən kəs bu mövzuda mübahisə etməz.

1. Üsulilər ictihadı fərdi və ya ixtiyari vacibat kimi görürlər. Əxbarilər isə ictihadı haram sayaraq, – ravi sayının çox olmasına baxmayaraq, – rəvayəti məsum İmamdan və ya ondan nəql edən ravidən almağı vacib hesab edirlər.

2. Üsulilər deyirlər: “Bizim üçün dörd dəlil vardır ki, bunlar Kitab (Quran), sünnə, icma və ağıldır”. Əxbarilər isə yalnız Kitab və sünnəni

dəlil olaraq qəbul edirlər; bəziləri hətta özlərini yalnız sünnətlə məhdudlaşdırırlar. Onların fikrincə, Kitab aydın deyildir, çünki Quranı təfsir etmək, ancaq məsum imamlara (ə) aiddir.

3. Üsulilər zənn əsasında şəri hökmlər əldə etməyi caiz sayırlar. Əxbarilər isə zənn əsasında şəri hökmlər çıxarmağı qəbul etmir və şəri hökmün ancaq elmə söykənərək əldə oluna biləcəyini iddia edib, yalnız “dəqiq (müəyyən) elm”i düzgün bilirlər.

4. Üsulilər hədisləri səhih, həsən, müvəssəq və zəif olaraq dörd qrupa ayırırlar. Əhbarilər isə hədisləri iki yerə bölürlər: səhih və zəif. Həsən və müvəssəq olan hədis əsasında hərəkət etmək olar. Bu halda səhih sayılır; (belə) deyilsə, zəifdir.

5. Üsulilər cəmiyyəti müctəhidlər və müqəllidlər (müctəhidlərə tabe olanlar) olaraq iki qrupa ayırırlar. Əxbarilər isə deyirlər ki, bütün cəmiyyət məsum imamların ardıcılığıdır və heç bir müctəhidi qəbul etmirlər.

6. Üsulilər deyirlər ki, “Elm qeyb zamanı ictihadla, məsum İmamın mövcudluğu vaxtında isə vasitə ilə də olsa, onun özündən əldə edilir”. Məsum İmam var olarkən ictihad caiz deyildir.

Əxbarilər isə bu baxımdan, qeyb dövrü ilə İmamın mövcudluğu arasında fərq qoymurlar. Həzrət Peyğəmbərin (s.a.s.) halal hesab etdiyi şey qiyamətədək halal, haram hesab etdiyi isə qiyamətədək haramdır. Onu haram və halal edən (şəriətdən başqa) başqa bir mərcə yoxdur.

7. Üsulilər yalnız müctəhidin fətva verə biləcəyini, hökm və mühtəsəblilik işini yalnız müctəhidin öhdəsinə götürə biləcəyini caiz hesab edirlər. Onlar müctəhiddən başqasına tabe olmağı caiz hesab etmirlər.

Əxbarilər isə bunu qəbul etmirlər. Üsulilərin “müctəhid” adlandırdığı şəxslər və əhli-beyt hədislərinin ravisi olan şəxslər imamların verdikləri hökmlərdən xəbərdar olan insanlardır. Haqqında məsum imamlardan rəvayət olmayan məsələlərdə müctəhidlərin sözlərinə və əməllərinə əməl etmək icazəli deyildir.

8. Üsulilər alimi (qeybət dövründə) – müctəhidi-mütləq və müctəhidi-mütəcəzzi (qismən müctəhid) olaraq iki yerə bölür, alimə tabe olmağın vacibliyini söyləyirlər.

Əxbarilərə görə, alim onlardan yalnız biri olan mütəcəzzidir ki, qismi alim olub rəvayət yolu ilə hökmlərin hamısını deyil, bir hissəsini bilir. Dəqiq bilik tələb edən hədisdən xəbəri olmayan şəxs bütün ehkamı bilən mütləq alim sayılmaz. Bütün ehkamı ancaq məsum İmam bilir.

9. Üsulilər deyirlər ki, 6 əsas elmi biləndən başqa, heç kəs fətva vermək və hədisləri bilmək dərəcəsinə çata bilməz. Bu 6 elm – kəlam,

usûl, nəhv, sərf (ərəb dilinin morfologiya və sintaksisi), məntiq və dörd dəlildir – Kitab, sünnə, icma və əqli dəlillər. Bəziləri qeyd edirlər ki, 15-ə yaxın elmi əxz edən hər kəs bu səviyyəyə çatmaqla bəslənir.

Əxbarilər isə fətva vermək dərəcəsinə çatmaq üçün ərəb dilini bilməkdən başqa bir şərt irəli sürümlər Nəhv və sərf məsələləri bu şərtə daxildir.

Bəziləri isə nəhv və sərf elmlərinin mütləq və daimi şərt olduğunu qəbul etmirlər.

10. Əxbar öz rəy və görüşləri ilə uyuşduqda, üsulilər həmin rəy və görüşlər əsasında fətva verirlər. Əxbarilər isə yalnız məsum imamlardan gələn xəbərlərə əsaslanmaqdan başqa bunu caiz hesab etmirlər...” (əs-Səmahici 2013, 137-142).

Həmçinin əs-Səmahici öz görüşünə görə daha bir çox fərq göstərmişdir (əs-Səmahici 2013, 137-153).

Nəticə

Məqalənin sonunda bizə məlum olur ki, əxbarilik hicrətin IV əsrindən bəri mövcud olan qədim düşüncə məktəbidir. Bu düşüncə məktəbinə aid olan alimlər, əsasən, ədillə-i-ərbəədən (Quran, sünnə, icma və ağıl dəlilləri), sadəcə, ilk ikisi olan Quran və sünnəni (əxbarı) qəbul edirlər. Ona görə də onlar bir sıra məsələdə günümüzdə hakim olan üsuli düşüncə məktəbinə nisbətən daha çox fərqli görüşlərə malik olmuşlar. Bu düşüncə məktəbinə “əxbari” və ya “əxbariyyə” deyilməsinin əsas səbəbi onların sünnəyə (əxbardan) daha çox əsaslanmalarıdır. Həmçinin onların arasında ifrat həddə çatənlərin dörd dəlildən tək cə sünnəni götürmələri, yəni əxbara sarılmaları “əxbari” və ya “əxbariyyə” adları ilə tanınmalarına səbəb olmuşdur. Bu barədə fərqli fikir və təriflər olsa da, sistemləşmiş əxbariliyin qurucusu Məhəmməd Əmin əl-Əstərabadinin sözləri ilə də onların ağıl xəta ehtimalı olan bütün məsələlərdə yalnız imamların (ə) əxbarına əsaslanmaları müqabilində “əxbari” adlandırılmaları da təsbit etdiyimiz tərfi və sözün haradan gəldiyini açıqca ortaya qoyur.

Əxbariliyin meydana çıxması tarixində isə onların, əsasən, iki mərhələyə bölündüyünü gördük. Bununla yanaşı, həmin mərhələlər arasında keçid dövrlərinin mövcudluğundan da əgah olduq. Xüsusilə “ilk və ya qədim dövrlər” adlandırılan əxbarilərin birinci fəqih və mühəddislər olduqlarını da gördük. Bunlara Şeyx Küleyni və Şeyx Saduq nümunəsində baxıb, onların həyat, yaradıcılıq, ictimai-siyasi vəziyyət və

metodlarında bəzi fərqlərlə də olsa, əxbəri təfəkkürünə yiyələndiklərini müşahidə etdik.

İkinci dövr olan Məhəmməd Əmin əl-Əstərabadinin sistemləşdirdiyi əxbarilik mərhələsindən öncə, cərəyanın zəiflədiyi bir vaxtın gəldiyini gördük. Əxbariliyin zəifləməsində əsas səbəbin İmam Mehdiyin (ə) qeybət dövrünün uzun olması və ümmətin nəss mərhələsindən uzaqlaşması olduğunu anladıq. Bundan sonra isə Məhəmməd Əmin əl-Əstərabadini əvvəlki üləmanın metoduna həsrət qaldığı və üsuli üləmanın metodundan, ictihad və rəyəsaslı fikirlərindən bezdiyi üçün Məkkə və Mədinədə təhsil aldığı müddətdə qədim əxbariliyi diriltməyi fikirləşir, bu istiqamətdə cəhd edir, “əl-Fəvaidul-mədəniyyə” əsərini yazır. Beləliklə, onun əxbariliyi sistemləşdirərək yenidən dirçəltiyinin şahidi oluruq. Həmçinin onun mövzumuzla əlaqəli əxbəri fikirlərinin və təəssübkeş mövqeyinin də olduğunu görürük. Onun ictihad və əqli metodları çox şiddətli və sərt şəkildə qınadığını, xüsusən qatı mövqeyə görə, hətta əxbəri alimlər tərəfindən qınanıldığını, tənqidlərə məruz qaldığını islədik. Tutumu və qatı tərzinə görə onun üsuli üləma tərəfindən daim tənqidlərə məruz qaldığının və ona “bidətçi” deyildiyinin şahidi oluruq.

Əstərabadinin ölümündən sonra, onun istiqaməti ilə gedən bir çox alimin olduğu da məlumdur. Xüsusilə əxbəri üləma onun izi ilə getsə də, bir çoxunun mötədil tutum sərgilədiyini və üsulilərə qarşı mülayim davranışının nəticəsi açıq görünür. Şeyx əl-Hürr əl-Amili və Əllamə əl-Məclisi nümunəsində baxdığımız mötədil üləma təbəqəsinin əxbəri metodları və mötədil tutumları öz sözləri ilə açıq sübut olunur. Bunlardan əlavə, bir çox mötədil alimin də mövcudluğu bizə məlum olur. Əstərabadini, sadəcə, əxbəri metodda deyil, qatı mövqeyində izləyən və hətta Əstərabadidən belə daha qatı və təəssübkeş olan Abdullah əs-Səmahici nümunəsində onun əxbəri həyatı, elmi fəaliyyəti, metodu və təəssübkeş mövqeyini müşahidə etdik. Səmahicinin öz sözləri ilə üsuli və əxbarilər arasındakı fərqləri necə ifadə etdiyini və bu fərqlərin sayının 40 olduğunu, onların bir qədrini istinad etdiyimiz mənbədən yazdıqlarımızla təqdim etdik. Həmçinin bunabənzər müxtəlifliklərin mötədil əxbəri hesab edilən əl-Hürr əl-Amilinin üsuli-əxbəri arasında 23 həqiqi fərqi olduğunu yazması ilə də aydın oldu.

Ədəbiyyat

Algar Hamid. (1998). Hür el-Amili. TDV İslam Ansiklopedisi, 18, (493-494). Atik Sefa. (2019). Şiilikte klasik bir ayrışma olan Ahbari-Usuli iki alimin tartışmasındaki eleştirel dilin doğası üzerine. Eleştirinin ötekini dünyasındaki örnekleri (Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantılar dizisi 26), (541-551).

əl-Amili Muhəmməd bin əl-Həsən. (h/q. 1423 - 2002). Fəvaidut-Tusiyyə.

Qum: Məktəbətul-Məhəllati ikinci nəşr. (562 səhifə).

əl-Əstərabadi Muhəmməd Əmin. (h/q. 1426 - 2005). əl-Fəvaidul-Mədəniyyə. Qum: Muəssəsətun-Nəşril-İslamiyyə. (592 səhifə).

əl-Hüseyni Seyid Əhməd. (1410 h/q. - 1989/1990). Tələmizətul-Əllamə əl-Məclisi. Qum: Məktəbətü Ayətullah əl-Mərəşi əl-Ammə.

Əliyev Rafiq. (2007). Ərəbcə-azərbaycanca lüğət. Bakı (2 cildə): Şərq-Qərb. əl-Musəvi Şirin Hadi Deli. (h/q. 1437 - 2016). əl-Xilaf beynəl-Əxbariyyin

vəl-Usuliyyin əl-Əllamə əs-Seyyid əl-Mirza Muhəmməd əl-Əxbari unmuzəcən. Bağdad: Mənşurat darul-huseyn. (300 səhifə).

əl-Xuşn Hüseyn Əhməd. (2009). əl-Hurr əl-Amili Məvsuətu əl-Hədis və əl-Fiqh və əl-Ədəb. Beyrut: Darul-Məlak. (456 səhifə).

əs-Saduq Əbu Cəfər Muhəmməd. (2017). Etiqadlar (Tərcümə: Hilal Ağamoğlanov). Bakı: Nurlar. (192 səhifə).

əs-Saduq Əbu Cəfər Muhəmməd. (2021). Tövhid (Tərcümə: Əli Abdullah). Bakı: Nurlar. (712 səhifə).

əs-Səmahici Abdullah. (2013). İmamiyyə Şiasının iki ekolu Ahbarilər və Usulilər arasındakı temel fərqlər. Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Tərcümə: İbrahim Kutulay), (137-153).

əş-Şəhristani Muhəmməd bin Abdul-Kərim. (h/q. 1414 - 1993). əl-Miləl və-n-Nihəl. Beyrut (3 cildə): Darul-Mərifə.

Gümüş Sebahattin. (2020). Sahabeylə İlişilendirilən Ayetlərin Şii Təfsirindəki Ahbari və Usuli Yorumu. FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi (20 cildə), 299-340.

İbn Mənzur. (h/q. 1405 - 1984). Lisanul-Ərəb. Qum (15 cildə): Ədəbul- Hövzə.

Aqil Şirinov, Əhməd Niyazov, Mübariz Camalov. (2020). İzahlı dini terminlər lüğəti. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu. Bakı: Nurlar. 320 səhifə.

Kartaloğlu Habib. (2011). İmamiyyədə Ahbari-Usuli fərqləşməsi Şeyh Saduk və Şeyh Müfid örneği (24. sayı, 13.cild). Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (46 sayı, 24 cildə), (193-216).

Kutluay İbrahim. (2021). Sisteməlik Ahbarılığın Kurucusu Emil el-Esterabadinin el-Fevaidul-Medeniyye Adlı Eserinde İctihad və Taklid Hakkında Görüşlerin Tahlili. Mizanul-Hak İslami İlimler Dergisi (12 cild-də), (13-40).

Öz Mustafa. (1999). İbn Babeveyh, Şeyh Saduk. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul (46 cild-də): Diyanet Vakfı. (345-348).

Öz Mustafa. (2002). Küleyni. TDV İslam Ansiklopedisi. Ankara (46 cild-də): Diyanet Vakfı. (538-539).

Öz Mustafa. (2003). Meclisi, Muhammed Bakır. TDV İslam Ansiklopedisi (46 cild-də). (253-255).

Quliyev İbrahim. (2013). Hədisşünaslığın Əsasları. Bakı: Elm nəşriyyatı. (686 səhifə).

Quliyev İbrahim. (2018). Əllamə Məclisi və onun "Biharul-Ənvar" əsərinin hədis tarixində yeri. Bakı: Nurlar. (232 səhifə).

Uyar Mazlum. (2000). İmamıyye Şiasında Düşünce Ekolləri Ahbarilik. İstanbul: Ayışığıkitapları. (400 səhifə).

Yurdagür Metin. (1988). Ahbariyye. TDV İslam Ansiklopedisi (46 cild-də), (490-491).

Yurdagür Metin. (1997). Haşeviyye. TDV İslam Ansiklopedisi (46 cild-də), (426-427).

[https://ar.wikipedia.org/wiki/الخبرية_\(مدرسة\)](https://ar.wikipedia.org/wiki/الخبرية_(مدرسة)). (tarixsiz).